

Каленіченко Л. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ КАТЕГОРІЇ «СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» У СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Анотація. У статті автор проаналізував юридичні аспекти категорії «соціальна відповідальність» у системі суспільних наук. Виокремив основні підходи до розуміння сутності поняття «соціальна відповідальність» у загально-теоретичній науковій літературі.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, юридичний аспект, суспільні науки, відповідальність особи, відповідальність суспільства.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується загостренням проблем людства, інтенсивними глобальними процесами у сфері економіки, фінансів, політики та культури.

Масштабні цивілізаційні процеси, котрі характерні для українського суспільства, мають як позитивні, так і негативні прояви. Так, приміром, поряд із стрімким зростанням виробничих сил у глобальній економіці зростає кількість бідних, а отже, і правопорушників. Такого роду зміни, з однієї сторони, сприяють вихованню у членів суспільства почуття відповідальності за долю всього людства; а з іншої – сприяють виникненню усвідомлення того, що у сучасних реаліях існують безкарні ситуації, коли до відповідальності притягнути нікого.

У зв'язку із зазначеним однією із актуальних проблем сучасного українського суспільства є *проблема соціальної (суспільної та особистої) відповідальності*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі окремі аспекти відповідальності досліджували: Л. І. Білецька, А. А. Кравченко, С. М. Мануйлов, А. Ф. Плахотний, Н. А. Ткаченко, Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян та ін.

У роки незалежності України не обійшли своєю увагою питання відповідальності у загальній теорії права такі вчені-правознавці, як: В. К. Гришук, О. І. Іванова, Л. О. Остапенко, І. Г. Фурман, В. Г. Чорна та ін.

Проте юридичні аспекти категорії «соціальна відповідальність» у системі суспільних наук на загальнотеоретичному рівні були предметом наукових робіт лише Д. А. Липенського. Тому метою статті є аналіз юридичних аспектів категорії «соціальна відповідальність» у системі суспільних наук, виокремлення основних підходів до розуміння сутності поняття «соціальна відповідальність» у загальнотеоретичній науковій літературі.

Проблема відповідальності, у тому числі і відповідальності особистості, у різні історичні епохи розкривається та аналізується по-різному. На певних етапах розвитку суспільства людство більше цікавила об'єктивна сторона відповідальності, проте існували й історичні періоди, у яких особлива увага приділялась суб'єктивній стороні даної категорії.

Вперше зацікавила категорія відповідальності філософів, юристів, учених у Стародавній Греції. Платон одним із перших висунув на порядок денний питання про відповідальність людини за свої вчинки. Платонівська філософія не давала «поганій» людині надії на спокій. Філософ вважав, що відповідальність за свої вчинки і спосіб життя людина несе і після смерті.

Душа людини, яка жила згідно з законами суспільства та Бога є чистою і знаходить спокій після смерті. Натомість грішна душа довгий час після смерті людини не може знайти спокою, зазнає нестатків, злиднів і отримує спокій лише після спокутування своїх гріхів.

Давньогрецький філософ *Аристотель* пов'язує поняття відповідальності зі свободою волі і свободою вибору. Він справедливо висуває питання про можливість і доречність відповідальності особи за вчинки, котрі вона скоює із-за незнання певних правил, норм [1, с. 85].

Розвиток теоретичних аспектів категорія відповідальності отримала у західноєвропейській філософії XVII-XVIII ст. У працях філософів даного часу (*Т. Гоббса та Дж. Локка*) категорія відповідальності досліджується через призму виникнення суспільного устрою, а також через взаємозв'язок свободи і необхідності, особистості та суспільства.

На думку Т. Гоббса, суспільна влада має реальну силу і повноваження управляти іншими людьми, членами суспільства. Факт існування такої сили у суспільній владі пояснюється тим, що всі члени суспільства самостійно і добровільно відмовилися від права володіти самими собою і відповідати за свої вчинки. Віддали це право представницькому органу. «Відмовляюся від свого права володіти собою, я відаю це право відповідному чоловіку або певній групі людей. Якщо ти також віддаси своє право, як і я, то уповноважиш їх на все і визнаєш їх дії своїми. Коли ж так станеться, існуюча сукупність буде об'єднана в одну особливу спільність, общину, державу. Так і народився цей великий Левіафан» [2, с. 383].

Зазначене дає підстави стверджувати, що Т. Гоббс пов'язує факт виникнення категорії відповідальності із виникненням держави, суспільства як єдиного цілого. При цьому філософ-правознавець стверджує, що суспільна (соціальна) відповідальність виникає в результаті передачі людьми частини прав суспільній владі. Відповідальність особистості виникає як результат на повноваження суспільної влади. Тобто, на думку автора, суспільна та індивідуальна відповідальність – взаємопов'язані. Передача частини прав людиною суспільній владі, з однієї сторони, є причиною виникнення відповідальності у цієї влади за життя, здоров'я людей; а з іншої – є причиною виникнення відповідальності у людини перед суспільством.

На відміну від Т. Гоббса, *Дж. Локк* у своїх поглядах на відповідальність особистості та суспільства відправною крапкою бере природний стан суспільства. Це «стан свободи, проте, не стан хаосу. Хоча людина у цьому стані має свободу, яка нічим не контролюється. Вона може робити з собою і своїм майном все, що завгодно, проте, вона не має свободи знищити себе саму чи якусь істоту». Обмежує свободу людини природний закон (тобто відповідальність), який говорить, що «ніхто не має права обмежувати іншого в його житті, здоров'ї, свободі чи майні» [2, с. 391].

Таким чином, на думку Дж. Локка, свобода людини обмежена її відповідальністю, а також правами інших індивідів

і суспільства. Інакше кажучи, філософ визначає свободу людини абсолютною. Людина може робити все, що хоче зі своїм здоров'ям, майном, окрім життя. Проте абсолютність категорії свобода людини є умовною, такою, що має власні межі. Свобода однієї людини, на думку Дж. Локка, закінчується там, де починаються права (свобода) іншого індивіда. Свобода людини обмежується необхідністю, відповідальністю, суспільством.

Німецький філософ епохи Просвітництва І. Кант у своїх працях також аналізував категорію відповідальності. Відповідальність І. Кант пов'язує з гідністю особистості людини. Філософ вважає, що розум встановлює загальне законодавство «не в силу якоїсь іншої практичної примусової причини і не задля майбутньої користі, а з урахуванням ідеї гідності розумної істоти, яка підкорюється лише закону, котрий вона у той же час собі дає» [2, с. 394].

З огляду на зазначене, маємо підстави відмітити, що на думку І. Канта, людина є свободною істотою. Вона виконує приписи норм права, дотримується правил поведінки не у зв'язку з тим, що повинна, боїться покарання чи бажає якоїсь винагороди, а на підставі внутрішньої гідності. Як людина розумна, особа має використовувати суспільні правила поведінки у своїй діяльності, не порушувати встановлених норм. При цьому німецький філософ підкреслює, що людина має підкорюватися лише закону, який вона «дає» собі сама.

Марксистська концепція відповідальності будується на основі методологічного аналізу проблем співвідношення свободи та необхідності, взаємовідношень особистості та суспільства. Вчений аналізує відповідальність, як історично обумовлене явище з урахуванням класового конкретного історичного підходу діяльності людини в органічному зв'язку з потребами розвитку суспільства.

Даний факт пояснюється, на нашу думку, тим, що К. Маркс був охоплений ідеєю загального колективного взаємозв'язку. Конкретна людина у нього є представником множини, колективу, суспільства. Автор підтримував позицію розширення меж відповідальності через розширення самоуправління у всіх сферах життя, через зміцнення демократичних організацій [3, с. 119].

З урахуванням праць К. Маркса В.І. Ленін розглядав відповідальність у нерозривному зв'язку з дисципліною та організованістю.

На думку В. І. Леніна, «особливо велику увагу необхідно було звернути на розвиток і зміцнення товариської дисципліни робітників і усебічному підвищенню її самодіяльності, і усвідомлення відповідальності» [4, с. 96]. В новому суспільстві – соціалістичному, для якого характерний принцип «один за всіх і всі за одного», для якого вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку усіх, категорія соціальної (суспільної) відповідальності є однією із магістральних і важливих.

Філософ ХХ століття Е. Фромм характеризує категорію відповідальності як гармонію між протилежними характеристиками людини. Він зазначає, що відповідальність є здатністю людини досягати певного консенсусу між свободою, якої вона бажає як індивід, і обов'язками, які вона приймає у якості члена суспільства [5, с. 7-8].

Відповідальність, на думку Е. Фромма, це вибір на користь «бути», а не «мати». Проте «бути» також можна по-різному. Рационалізоване «бути» не обов'язково пов'язано з «мати», так само як «порядок» зовсім не означає апріорної відповідальності і може будуватися на безвідповідальності. Звичайно, можна припустити певний «порядок» як прояв відповідальності. При такому порядку повністю формалізується саме буття, як таке: інструкції, правила, накази та інші регулятори можуть зробити

саме буття абсурдним. Дуже часто, на думку філософа, у суспільстві такого роду абсурдність породжується бюрократією [6, с. 158-159].

Що стосується поглядів *сучасних філософів* на категорію відповідальності, то А. А. Кравченко, пропонує у загальноприйнятому філософському трактуванні розглядати зазначену категорію у контексті співвідношення понять: свобода-необхідність-відповідальність. При цьому авторка наголошує, що «чим більшою є свобода особистості, тим більшою має бути покладена на особистість відповідальність, оскільки неможливо розмірковувати про мораль та право, не торкаючись питання так званої свободи волі, осудності людини, питання відношення між свободою та необхідністю» [7, с. 67].

Спираючись на зазначене, маємо підстави відмітити, що *свобода та відповідальність є взаємопов'язаними категоріями*. Розширення меж свободи особистості тягне за собою «зростання» її відповідальності. Тобто, *свобода і відповідальність є різними сторонами будь-якої діяльності людини*. І чим більшою свободою людина наділена, тим більшу відповідальність несе перед собою та суспільством.

Як і в філософії, у *соціології поняття «відповідальність»* має специфічний зміст: 1. Синонім обов'язку щось зробити. 2. Наслідки порушення обов'язку. 3. Прийняття чи покладення відповідних зобов'язань, висунення на цих підставах вимог до відповідної особи, групи, організації із наступним застосуванням санкцій у випадку невиконання вказаних вимог. Соціальна відповідальність це елемент взаємодії між індивідом та колективом, індивідом та суспільством і т. ін.» [8, с. 437].

Звернімо окремо увагу на те, що з *точки зору соціально-психологічного підходу*, зміст поняття соціальна відповідальність тісно пов'язаний із категорією «соціальний обов'язок».

Так, приміром Л. І. Білецька визначає соціальну відповідальність як «обов'язок особи ... оцінювати свої наміри і обирати варіант поведінки у відповідності до норм, що відображають інтереси суспільного розвитку, а у випадку порушення їх (вираження безвідповідальності) обов'язок давати звіт суспільству і підлягати суспільному осуду (заходам суспільного примусу) чи покаранню (засобом державного примусу) за антисуспільний вчинок» [9, с. 21].

Соціальна відповідальність, на думку К. Муздибаєва, – це схильність особистості дотримуватись у своїй поведінці загальноприйнятих у даному суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки та її готовність дати звіт за свої дії [10].

З вищевикладеного випливає, що соціальна відповідальність, на думку соціологів, у загальному вигляді репрезентується як обов'язок виконання особистістю вимог, що висуває суспільство перед людиною.

У юридичній науковій літературі немає єдиної точки зору щодо змісту та сутності поняття «соціальна відповідальність».

Р. Л. Хачатуров та Р. Г. Ягутян під соціальною відповідальністю пропонують розуміти «дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм [11, с. 14].

Слід окремо відмітити, що зазначене поняття соціальної відповідальності характеризує її як з позитивної, так і з негативної сторони.

Крім того, дане визначення дає підстави стверджувати, що зміст позитивної відповідальності полягає у реалізації суб'єктом суспільних відносин вимог соціальних норм. Тобто, позитивна юридична відповідальність має форму соціально-корисної поведінки. Саме через діяння особи виражається її ставлення до встановлених соціальних норм, правил. «По-

зивна відповідальність проявляється як обов'язок, зобов'язання суб'єкта діяти відповідно до вимог соціальних норм» [11, с. 14].

А. Шобуров розглядає соціальну відповідальність як волевільне соціально зумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражаються в обранні суспільно значущого варіанта поведінки і його активної реалізації [12, с. 68]. Автор не розрізняє позитивний і негативний аспект (сторони) соціальної відповідальності.

На думку Є. М. Мануйлова, соціальна відповідальність на особистому рівні стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Крім того, автор вважає, що соціальна відповідальність є універсальним поняттям для усіх типів поведінки. Водночас залежно від обставин мотиви відповідальної діяльності можуть бути різними [13, с. 5].

З огляду на зазначене, маємо підстави підкреслити, що Є. М. Мануйлов звужує зміст поняття «соціальна відповідальність» до правової відповідальності, визнає її державно-управлінською категорією. Тобто, на думку вченого, зміст дефініції «соціальна відповідальність» тісно пов'язаний зі змістом визначення «юридична відповідальність».

На відміну від Є. М. Мануйлова, А. Ф. Плахотний поняття соціальної відповідальності тлумачить широко. Автор не відокремлює дефініцію соціальної відповідальності від відповідальності взагалі.

Соціальна відповідальність, на думку А. Ф. Плахотного, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло [14, с. 74].

Автор вважає, що поняття відповідальності об'єднує дві форми, два різновиди відповідальності: 1) відповідальність як реакція (система відповідей) суспільства на поведінку індивіда (суспільна відповідальність); 2) відповідальність як система відповідей індивіда, особи на вимоги суспільства (особиста відповідальність) [15, с. 46].

На думку А. Ф. Плахотного, між суспільством та індивідом існує нерозривний зв'язок. Вчений зазначає, що не лише суспільство несе відповідальність перед особою, а й особа відповідає перед суспільством. З однієї сторони, суспільство покладає на індивіда вимоги здійснювати соціально корисні вчинки, а з іншої – воно також повинно створювати умови для суб'єкта у реалізації ним своїх прав, обов'язків і несе за це відповідальність.

На підставі аналізу значного масиву наукових робіт Д. А. Липинський визначає соціальну відповідальність як «діалектичний взаємозв'язок між особою та суспільством, який характеризується взаємними правами та обов'язками з приводу дотримання і виконання приписів соціальних норм, що тягне за собою схвалення та заохочення, а у випадках безвідповідальної поведінки, яка не відповідає приписам цих норм – обов'язок перетерпіти несприятливі наслідки і їх перетерплення» [16, с. 22]. Вчений-правознавець стверджує, що соціальна відповідальність єдина, проте має різні форми реалізації. Це відповідальність як за минулу, так і за майбутню поведінку [16, с. 22].

Звернімо окремо увагу на те, що у сучасній науковій юридичній літературі деякі вчені під соціальною відповідальністю розуміють корпоративну соціальну відповідальність або соціальну відповідальність бізнесу.

На думку Ф. Котлера, «корпоративна соціальна відповідальність – це вільний вибір компанії на користь підвищення добробуту суспільства, впроваджуючи підходи бізнесу та виділяючи відповідні корпоративні ресурси» [17].

Соціальна відповідальність бізнесу, на думку Н. А. Ткаченка, є відповідальністю компанії (фірми) перед усіма фізичними і юридичними особами, з якими вона має справу у процесі діяльності, і перед суспільством загалом [18, с. 128]. Тобто, вчений-правознавець звужує зміст поняття соціальної відповідальності до корпоративної відповідальності, під якою пропонує розуміти обов'язок корпорації, фірми відповідати за вчинені дії перед членами корпорації, суспільством у цілому.

Висновки. Отже, враховуючи вищевикладене, маємо підстави зазначити, що, по-перше, юридичні аспекти категорії соціальної відповідальності розкриті та опосередковано проаналізовані у роботах вчених суспільних наук. По-друге, у юридичній науковій літературі немає єдиної позиції щодо сутності та змісту поняття «соціальна відповідальність». Серед сукупності точок зору щодо категорії соціальна відповідальність умовно можна виокремити *три основні підходи до розуміння сутності останньої*.

Перший підхід, на нашу думку, слід репрезентувати як «широке» розуміння соціальної відповідальності. Прихильники цього підходу під соціальною відповідальністю розуміють соціальний механізм контролю, за допомогою якого суспільство існує у злагоді. При цьому, на їх думку, соціальна відповідальність має дуалістичний характер, з однієї сторони, на терезах правопорядку «лежить» соціальна відповідальність соціуму (суспільства), а з іншої – соціальна відповідальність особистості.

Другий підхід припускає розуміння соціальної відповідальності як ставлення суб'єкта до норм суспільства (соціальних норм). При цьому прихильники даного підходу визначають, що саме характер ставлення індивіда до вимог норм соціуму визначає суспільну корисність або протиправність його майбутньої поведінки.

Третій підхід робить наголос на тому, що соціальна відповідальність є корпоративною відповідальністю, відповідальністю фірм, корпорацій, організацій за свої рішення, дії перед суспільством і своїми членами. Тобто, прихильники даного підходу вважають, що соціальна відповідальність – це відповідальність лише корпорацій, організацій, фірм, а не соціуму перед індивідом.

Література:

1. Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Доватур А. И., Кессиди Ф. Х. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – Николахова этика, Большая этика, Политика, Поэтика. – 830 с.
2. История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И. И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.
3. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / Маркс К., Энгельс Ф. – Соч. Т. 42. – С. 43-174.
4. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Т. 38. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – 414 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Фромм Э. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.
6. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – 396 с.
7. Кравченко А. А. Социальная та индивидуальная ответственность: тождество и различие / А. А. Кравченко // Философські обрії. – 2012. – № 28. – С. 62-70.
8. Социологический энциклопедический словарь / Ред. сост. А. В. Кабыща; под общ. ред. Г. В. Осипова. – М.: Изд-во ИСПИ РАН, 1995. – 940 с.
9. Белецкая Л. И. Свобода и ответственность: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. философ. наук: спец. 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / Л. И. Белецкая. – Саратов, 1972. – 21 с.
10. Мудзыбаев К. Психология ответственности / К. Мудзыбаев. – Ленинград: Наука, 1983. – 240 с.
11. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. – Тольяти, 1995. – 126 с.

12. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопр. совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе: межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68-76.
13. Мануйлов С. М. Соціальна відповідальність особистості у правовій державі / С. М. Мануйлов // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – № 4 (18). – 2013. – С. 3-8.
14. Плахотный А.Ф. Проблемы социальной ответственности / А.Ф. Плахотный. – К. : Вища шк., 1981. – 191 с.
15. Плахотный А. Ф. Свобода и ответственность (социальный аспект) / Плахотный А. Ф. – Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1972. – 158 с.
16. Липинский Д. А. Общая теория юридической ответственности: дис. доктора юрид. наук: 12.00.01 / Липинский Д. А. – Саратов, 2004. – 46 с.
17. Котлер Ф. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Ф. Котлер, Н. Лі. – К.: Агенція «Стандарт», 2005. – 302 с.
18. Ткаченко Н. О. Аналіз визначення поняття «соціальна відповідальність» та його інтегроване розуміння у фармації / Н. О. Ткаченко // Запорожский медицинский журнал. – № 3 (78). – 2013. – С. 125-128.

Калениченко Л. И. Юридические аспекты категории «социальная ответственность» в системе общественных наук

Аннотация. В статье автор проанализировал юридические аспекты категории «социальная ответственность» в системе общественных наук. Определил основные подходы к пониманию сущности понятия «социальная ответственность» в общетеоретической литературе.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, юридический аспект, общественные науки, ответственность личности, ответственность общества.

Kalenichenko L. Legal aspects of the category of „social responsibility” in the social sciences

Summary. The author has analyzed the legal aspects of the category of „social responsibility” in the social sciences. Identified the main approaches to understanding the essence of the concept of „social responsibility” in the general theoretical literature.

Key words: responsibility, social responsibility, legal aspect, social sciences, individual responsibility, responsibility of society.